

OBSERVANT FAMÍLIES

per

Ferran Garcia-Oliver

(UNIVERSITAT DE VALÈNCIA)

De la trama obscura de la dinàmica social, l'historiador n'ha fet emergir la família fins situar-la en lloc preferent dels programes de recerca. El repertori bibliogràfic ja és considerable i, pel que fa a l'etapa medieval, excel·lent, si se'm permet la glossa gremial. Ara i adés s'hi han assajat intel·ligents mètodes prospectius i s'ha sabut traure partit dels materials documentals tradicionalment desatesos, tot confegint uns marcs teòrics suggestius per a acumulatives reflexions. Heus ací que el propòsit de la meua indagació consisteix a traslladar aquests fecunds resultats cap al nostre país medieval, però aplicats a les estructures familiars de la minoria hebraica, convençut que el desplaçament de la lent pot avalar la densitat dels contactes entre la clientela de la sinagoga i la majoria cristiana. Contactes que es tradueixen –però que ací desistiré de donar-ne compte– en complicitats ineludibles en el terreny de la vida, des de les peremptories sexuals fins a la vera amistat, des del suport polític a les aspiracions de les oligarquies israelites fins a l'entrellat de la cultura folklòrica, des de l'odi i la competència laboral també, en una xarxa de connivències que eludeix la ferocitat catòlica contra els gestos de la companyonia quotidiana.

Aquest paper és, doncs, una incursió pels ideals domèstics d'un col·lectiu, el de la vila de Gandia, que no sobrepassà mai el deu per cent del total de la població fiscal. Suficient, però, per a indagar aspectes de l'organització laboral, el mercat de treball i la casa/obrador com unitat de producció, residència i educació de la progenitura. I aquestes pautes durant el trànsit de jueus a conversos, un temps ritmat per canvis i adaptacions al model cristianesc dominant, sense traumes ni conflictes de verbalisme exacerbats, senyal que abans del pogrom, a Gandia com pertot el país, el registre de les dissimilituds s'escurçava en favor del de les semblances. Aquestes transformacions internes, en efecte, cal inscriure-les més aviat en una perspectiva de llarga durada, com a conseqüència de lògics ajustaments als ritmes demogràfics interns del col·lectiu minoritzat, a les vicissituds de la població valenciana en general i a les modificacions de les estructures productives.

Gandia, capital de la comarca de la Safor, comptava a finals del segle XIV amb una xifra aproximada als cinc-cents focs, i les intenses activitats econòmiques que desplegaren els seus veïns i freqüentadors han quedat recollides en una esplèndida col·lecció de protocols notarials, conservats en la seua major part a la secció de *Osuna* del *Archivo Histórico Nacional*. Poques però bones notícies ens han proporcionat així mateix els protocols de l'Arxiu del Patriarca i els de l'Arxiu del Regne de València, en especial els de Bartomeu de la Mata, conegut en escriure pels especialistes valencians. Els tipus documentals que donen suport a la investigació vénen de la mà, sobretot, dels testaments, les cartes nupcials i els contractes d'aprenentatge, però sense desestimar cap acta o notícia que revele una acció per insignificant que siga relativa al parentiu i a l'aliança. L'observació s'inicia uns anys abans des de la conversió clamorosa de 1391, supeditada a les fonts d'arxiu, i es detura a mitjans segle XV, en realitat el 1440, tant perquè el nombre de protocols minva com perquè resulta molt difícil seguir la pista als nous cristians que com més va més escamotegen la seua qualitat de «neòfits».

Difícil entrada en la vida, la dels joves

La reconstrucció minuciosa de les famílies hebrees revela ja d'entrada un tret original, com és la nodrida dimensió de l'agregat domèstic, per damunt dels índexs que coneixem per a cristians i musulmans, la consistència numèrica dels quals, afectats per les crisis de mortalitat i limitacions indispensables, amb prou feines permetien la taxa de reproducció mínima i sovint romanien per sota dels quatre components, tant al món rural com als barris dels treballadors urbans. Per contra, la recomposició de 36 famílies gandianes, entre 1384 i 1432, mostra que 14 (el 40%) superaven amb tota seguretat els tres fills;¹ 20 en disposaven almenys de dos, una segurament sols va tenir un brot i només en un cas detectem la manca de descendència.²

¹ Concretament, 7 famílies se situaven, almenys, amb tres fills; 5 en tenien quatre; una amb cinc, i una altra amb set.

² Ara bé, cal assenyalar que els dos primers quocients, els que superen la parella de fills, són xifres mínimes, a causa de les deficiències que tot mètode indirecte comporta. Posaré un exemple només que il·lustra la fragilitat de la recomposició familiar que depèn de l'atzar documental. Quan Dolça, anomenada Soli abans de 1391, ordena el seu testament el 1396, esmenta dos fills mascles, allò que hagués pogut induir a pensar en un nucli conjugal compost per quatre membres. Això no obstant, sabem per altres conductes que Soli comptava en aquella data de 1396, quan redacta la seua última voluntat, amb cinc filles més: A.H.N. *Osuna*, lligall 1.136 -5.

Si hi afegim la figura del servidor domèstic, que comparteix el mateix sostre i menja a la mateixa taula que l'amo, ens dóna idea de l'atapeïment dels albergs, i de retop, sens dubte, el de la jueria. Gandia, doncs, és un bon indicador dels signes expansius generalitzables dels Pirineus al Segura, ja que durant tot el segle XIV detectem creixements interns i fins i tot noves fundacions, que havien de derivar en problemes d'urbanisme, eixamplaments de muralles i fortes tensions. No fóra estrany que la desaparició del call alliberàs les pressions d'una relativa superpoblació, tanta que els artesans conversos ben prompte s'instal·len per la vila, preferentment en el raval musulmà i en el recent carrer obert de la Vilanova. La demanda immobiliària fou aprofitada pels propietaris cristians per a exigir entrades de lloguer escandaloses, com ara els 550 sous que l'argenter Gabriel del Bosc pagà, el 23 d'octubre de 1397, a na Violant, la dona d'Alfons el Vell, senyor de Gandia, en concepte d'establiment sobre un obrador, casa i corral al Raval a cens de 20 sous anuals.³

L'emigració actuava també d'eficient correctiu de les premudes densitats de les aljames. Emigracions que cobegen esperances inabastables en l'àmbit local, pels imperatius del treball i el matrimoni, com més avant tindrem ocasió de comprovar; o que segueixen, així mateix, idèntics itineraris que els dels negocis mercantils, artesans i crediticis: l'argenter Abraham Cequilli, que prendrà el nom de Pere Sánchez de Calatayud, documentat entre 1381 i 1399, passa a ser «comorant» d'Alzira, si més no d'ençà del gener de 1403, des d'on arrenda el seu alberg a un altre company d'ofici;⁴ o la inversa: Pere de Bellví, altrament dit Abraham Barbes, i la seua dona Elionor/Mira, veïns de Xàtiva, vénen a Gandia per continuar l'ofici d'argenteria gràcies a un préstec de 600 sous que els avança Francesc Depertusa, abans també de Xàtiva i segurament un altre convers, per tal de comprar primeres matèries.⁵ Més il·lustrativa resulta la conducta dels

³ *Id.*, 1.323 -15. Tot just, Gabriel del Bosc junt amb altres dos conversos, Miquel Torres i Bernat Martínez, se'ls coneix el 1417 com a «argenters del raval de la vila de Gandia», el que vol dir que el trasllat no era un cas aïllat sinó que un bon nombre de correligionaris sortien fora del barri antic.

⁴ *Id.*, ll. 1.173 -3.

⁵ El document és del 19 d'octubre de 1396: *Id.*, 1.136 -5. Els exemples són nombrosos: Vicent Borràs el 1404 s'ha traslladat a Concentaina (*Id.*, 1.174 -1), mentre que Pere Guillem ho ha fet a Ondara (*Id.*, 1.174 -2), per posar-ne dos de propers cronològicament. I així com hi ha qui marxa de la vila, d'altres trien Gandia com a lloc de residència, temporal o permanent: Dona, la primera esposa de Bonet Façan, era filla de Don Sahom Aboraix de Sevilla (*Id.*, 1.172 -4), i Jucef Mascaran, natural de Múrcia, era per l'abril de 1390 habitant de Gandia (*Ibid.*); els conversos Martorell eren naturals de Tarragona (A.R.V. *Protocols*, nº 1.445). La freqüència dels trasllats queda palesa en les mateixes disposicions nupcials i testamentàries. Salomó d'Estella, Bernat d'Oliver després del baptisme multitudinari, deixa al seu germà Samuel i al seu nebot Mossè

germans Isaac i Mossè Abenrodric, actius prestadors, quan el 15 d'octubre de 1384 es desaveïnen davant la presència dels adelantats, però al cap de quatre anys tornen a ser presents en la vida econòmica local.⁶

La circulació humana que detectem a través dels protocols és un pàl·lid reflex de la real, fonedissa i incessant. De nou l'originalitat juevo-conversa passa per l'exacerbació d'un dels trets que caracteritzen el règim demogràfic valencià tardomedieval. Els llinatges apareixen i desapareixen amb una rapidesa inusitada, mentre que tan sols un grupat ben escollit reix a romandre al solar gandià durant l'interval de tres generacions, aquells que coincideixen amb els més poderosos. Amb tot, la densitat del foc hebreu correspon, especialment, als primers anys de criaça de la progenitura, per a anar minvant amb la progressiva incorporació al treball fora de la llar i, anys a venir, quan casats se n'aniran no poques vegades a viure separatament dels pares.

En efecte, amb inquietant assiduïtat no hi havia més solució que alleugerir la càrrega filial, transferint-la en una altra casa temporalment, encara que per a molts la partida es convertirà en separació definitiva. La finalitat és aprendre un ofici, *ad adiescendum* que resen els «afermaments», tot i que fa la impressió que els xicots podien ser destinats a feines domèstiques i comeses segons els capricis de l'amo. Prou que insisteixen les clàusules del contracte en l'obediència i la lleialtat de l'aprenent. Les possibilitats, però, que se'ls presenta de promoció personal són pràcticament inexistent, entre altres raons perquè el temps que hi romanen és insuficient per ensinistrar-se en els secrets de l'argenteria, de la sastreria o de la parairia: quatre anys per terme mitjà durant l'etapa conversa, però any i mig abans de 1391, en un arc temporal que va de l'any fins als sis. A més, el corporativisme dels mestres es tradueix en l'oferta de condicions de treball gens atractives, ben dures i irrisòriament pagades. Normalment les «soldades» eren molt baixes, al voltant dels 115 sous anuals, més l'alimentació, un parell de sabates i a voltes alguna peça de roba com ara un mantó, unes bragues o una camisa. En realitat no existeix un model únic de contractació, i la casuística porta a un grau extrem de particularització en base a les circumstàncies i els protagonistes de l'acte, tant que podem trobar l'absència de remuneració durant una part o la totalitat del període d'afermament.⁷

1.000 sous a cadascú, els quals paraven per alguna banda del regne de Castella. Sense gaire convicció, Salomó diu que un dels llocs s'anomenava «Apareja o Fontelecino», i hi afegia, aquell 8 de novembre de 1394, «cuyt que a present sien crestians, e si crestians són, no sé con se an nom» (A.H.N. *Osuna*, ll. 1.172 -6).

⁶ *Id.*, ll. 1.325 -1.

⁷ Francisquet Roger entrà a treballar a casa de Joan Saragossà el 25 de maig de 1407 durant

La inestabilitat laboral és, a la fi, la raó que empeny l'adolescent al canvi d'amo, potser també d'ofici, al vagareig ininterromput i a les limitades, per no dir inversemblants, probabilitats d'accedir a dirigir el propi taller, sobretot quan es compromet que «no starà ni obrarà ab alcun hom cristià ni juheu, ni ab nenguna altra persona, per grat ni per diners ni per alcuna altra rahó dins la vila de Gandia ni dins son terme».⁸ Tampoc no cal desestimar la pròpia indolència del vailet que fuig en una altra ciutat, on pensa trobar millors condicions. El 28 d'octubre de 1388 Salomó Abenvila, menor de 20 anys, però major de 15, s'aferma ell sol, sense la intervenció del pare com és habitual, a l'argenter Vives Aminehut per divuit mesos, durant un temps que serà proveït, rebrà un parell d'espardenyes, 160 sous el primer any, i 180 sous la resta, tot reconeixent que ja n'havia rebut 173.⁹ Ara bé, just un any després, sis mesos abans que expire el termini, Salomó entra en casa d'un altre argenter, Jafudà Caixic de València, per continuar l'aprenentatge durant altres tres anys, amb el dubitatiu consentiment del seu pare Menahe Abenvila, car prèviament s'hi havia oposat. Doncs bé, una altra vegada no va acomplir el pacte, però en aquesta ocasió la fugida de la «servitut» del patró es resoldrà amb una demanda davant la Cort de la Procuració de Gandia, el 2 de maig de 1390, en què Caixic exigia 130 sous pels danys rebuts. Gràcies a la intervenció de bones persones, la denúncia fou resolta mitjançant l'afermament d'un altre fill de Menahe, Isaac, de 12 anys, durant els mateixos tres anys a què s'havia compromès Salomó «a obrar ab vós de offici de argenteria», amb una retribució de 140 sous anuals, encara que el primer any només en percebia 10 per tal que Jafudà Caixic se'n rescabalàs dels 130 que havia despès per compte del seu germà.¹⁰

---

6 anys per una soldada de 100 sous anuals, excepte els dos primers (una setmana abans era el seu germà Joanet qui ho feia en casa de Vicent Saragossà, el fill de Joan, durant 4 anys i amb soldada de 88 sous l'any): *Id.*, ll. 1.174 -3. Joan de Thous, un xiquet de 12 anys, no tingué tanta sort perquè al cap de 6 anys d'aprendre l'ofici de paraire amb Domingo Soler sols rebria una túnica, unes calces i unes sabates noves. Ben poca cosa com per establir-se independentment o formalitzar un matrimoni. Sens dubte el seu casament s'haurà de retardar encara molts anys: *Id.*, ll. 1.350 -3 (el document és del 22 de desembre de 1424).

⁸ *Id.*, ll. 1.137 -2.

⁹ *Id.*, ll. 1.323 -4.

¹⁰ La fortuna ens ha somrigut, perquè la notícia del litigi es troba en un full solt dins un protocol de Ramon Agualada (*Id.*, ll. 1.137 -2). De totes maneres, degué d'haver-hi un arranjamet posterior perquè Menahe Abenvila aferma el 4 d'octubre de 1390 durant dotze mesos el seu fill Isaac amb Vives Aminehut, el mateix a qui s'havia afermat Salomó dos anys arere, *ad discendum dictum officium vestrum argenterie*, a canvi d'una soldada de 140 sous (*Ibid.*)

I és que entrar al servei d'un altre era, en més d'una avinentesa, l'expedient per satisfer deutes ridículs, que ens parlen de terribles situacions quan travessem el llindar de la pobresa. Això és el que li succeí al moro de Beniarjó Homer Amet Abdulcarim, un xicot entre 15 i 20 anys, que es posava a treballar amb Salomò d'Estella per compensar-lo ¡de 19 sous! *pro me alfundegario alfondici ravalli dicte ville... quos ludi in dicto alfondico*. La remuneració de l'any que emparaulava era de 60 sous: de la mateixa manera que els cristians estrenyien el jou impositiu fiscal als jueus, aquests transferien exaccions gravoses contra el camperolat musulmà.¹¹

La contractació de mà d'obra femenina registra major homogeneïtat. Més que en els xics, la tramesa de les filles significava desprendre's d'un component «improductiu» i, sobretot, la via alternativa per a les artesanes pobres de constituir-se un dot. No cal que insistim a remarcar que es tracta d'un fenomen general, europeu, sense particularitats religioses, urbanes o rurals. Ací la diferència no la marca la digitació ètnica sinó el filtre de la riquesa familiar i la inconsistència del treball artesà, sotmès a les desestabilitzacions periòdiques, a l'aleatorietat dels guanys i als imprevisibles cicles domèstics, penjats sobre el fil de la desaparició del pare o la mare: pobres, orfes o òrfenes, són, en la tardor medieval, carn d'afermament. I encara podien vantar-se de la sort, perquè n'hi havia i no pocs, hebreus inclosos, que els aguardaven els viaranys de la vida delictiva i de la prostitució.

Així com el jove percep un salari anual, elles no són pagades de forma fraccionada sinó a la fi de servei. La soldada, fins en casos de més de deu anys de fatigues, no sobrepassa els 500 sous, suma inferior als dots negociats en casa el notari, els quals mai no en baixaven dels 600, com veurem. Tot just si Caterina, tota sola sense mediacions paternes, pot aplegar 600 sous, el dot que convencerà el teixidor perpinyanès Arnau Carcassona sobre la conveniència del matrimoni, és perquè n'ha guanyat 500 com *ancilla* en casa del també convers Guillem Martorell.¹² No totes, però, tindran oportunitat de reunir aquests discrets cabals, si l'ingrés ha servit a la família també per tancar un deute: el sastre de Dénia Pere Pujol no trobà millor forma per a cancel·lar una operació de 280 sous amb el draper Jaume Tamarit, en realitat Salomó Xavarc, que lliurar-li pel febrer de 1406 la seua filla Dolceta durant 3 anys.¹³

¹¹ *Id.*, ll. 1.323 -4, el «contracte» data del 26 d'octubre de 1388.

¹² *Id.*, ll. 1.172 -7 (22 de gener de 1396).

¹³ *Id.*, 1.122 -7. Vet ací un altre cas que redunda en allò que més amunt assenyalava, l'endeutament musulmà i les draconianes formes de liquidació. Un matrimoni de Benieto, alqueria

La fi de l'afermament situava els xicots, entre els 16 i els 19 anys, en una etapa d'instabilitat, caracteritzada per la conducta violenta, la freqüentació del joc i l'amor venal i el clientelisme. Sembla que aquesta precària situació solament podia esmenar-se amb la mort dels pares i la percepció d'uns diners que els permetessen d'accedir al mercat matrimonial, allà on ben segur frisaven les companyes amb una edat semblant, aquelles que han llest el llarg i dolorós temps de criades.¹⁴

Per a molts joves hebreus i conversos l'«entrada en la vida» es desenvolupa de forma precipitada, des de la mateixa infantesa, a les ordres d'uns patrons que baldament podran ocupar el lloc dels pares biològics. L'escissió familiar és el corolari inexorable de la decisió d'aquests «pares cruels» que han renunciat a l'educació dels fills. Però la legitimació social s'ateny amb un treball estable i amb el matrimoni, més difícil d'assolir com més ens acostem als sectors humils. Entre els artesans i mercaders acomodats, tanmateix, s'estableix una política matrimonial que preveu la progressiva concessió dels béns als fills conforme arriben a l'edat adequada, allò que entre els nois s'assoleix una volta travessada la majoria d'edat, els 20 anys, i entre les noies potser una mica abans.¹⁵ Des dels testaments orienten les baules de la cadena que s'engrosseix amb el pas del temps: a les filles dotades els espera la legítima, mentre que la resta dels fills, mascles o femelles, conserven idèntics drets a l'herència; i en cas de mort prematura, o d'unions il·legítimes, la seua part passa als altres i així successivament. Tot siga dit de pas que els jueus i conversos, artesans i mercaders, tenen una memòria genealògica ben fluixa i una consciència llinatgística tan precària que en la recerca de segons i tercers hereus, en cas de

---

de l'horta de Gandia, el 5 de gener de 1390 posa al servei de Jucef Alabu, el creditor més conspicu de l'aljama, la filla Fotoix com a penyora fins que li tornaran 400 sous d'un préstec, en el ben entès que si en fugís o morís li ho pagarien en el termini de deu dies, això sí sense cap mena d'interès. Els moros havien de témer més el creditor urbà que el senyor «feudal» (*Id.*, ll. 1.269 -1).

¹⁴ Això és resultat de la suma del període de servei més els anys que tenien quan l'afermament, però que en qualsevol cas aproxima les dones als 18 o 20 anys. Sanxa en tenia 9 el març de 1426 i en treballà deu (*Id.*, ll. 1.270 -10); Francesca comptava amb 10 anys i sa mare la deixà el juliol de 1436 en casa de Ramon Andreu durant altres vuit: (*Id.*, ll. 1.270 -13); Margalida només tenia 5 anys quan son pare, vidu perquè era el seu administrador, la posà a treballar durant catorze anys (*Id.*, ll. 1.310 -1); Angelina no en passava dels 9 quan son pare, el juny de 1415, l'afermava durant onze anys per aprendre l'ofici de sastressa (*Id.*, ll. 1.391 -7).

¹⁵ Gràcia, la dona de Pere de Bonveí, es casà abans dels 18 anys, probablement als 17, pel temps que va vendre una casa en companyia del seu marit, el 6 de juliol de 1404. Quan ha atès la majoria d'edat es veu obligada a redactar un document, el 16 de novembre de 1406, per ratificar l'operació (*Id.*, ll. 1174 -2).

mort o bastardia dels fills, no troben de vegades altres millors beneficiaris que els «pus proïsmes parents», i en defallença fins i tot òrfenes a maridar o pobres vergonyants.

Temps de noces

La inestabilitat de l'adolescència, l'emigració transitòria, poden acabar en un arrelament definitiu si van acompanyades d'un exitós concert matrimonial. No és fàcil, això. Els entrebancs per trobar la parella en el si de la comunitat local —una parella de semblants ingressos, a causa d'una acusada endogàmia de classe—, du a contemplar les directrius nupcials en un àmbit que superava les mateixes fronteres del regne i de la Corona.

Quan el cicle particular de cada família recomanava l'esçissió, es mobilitava tot el grup de parents, amics, veïns i intermediaris solvents per resoldre les discrepàncies ineludibles d'una dura transacció. Allò que en la literatura invocava el nom de l'amor era, més aviat, una soprenent excepció. Els candidats a esposos, quan els separen distàncies llunyanes, de vegades no es coneixeran sinó el mateix jorn de les bodes. L'assumpte no és menat pels promesos sinó pels progenitors, o altres que en tenen la representació legal. Hi ha el procurador que recorda el *sadkan* o matrimoni jueu: el sastre Ramon Tolsà i el seder Joan Català, conversos de València, en nomenaven dos, de procuradors, en les persones del sastre Bernat Joan i el seder Joan Saragossà, veïns de Gandia, amb la finalitat d'arranjar la unió de Gràcia, filla d'en Tolsà, amb Gabriel Gantusa, seder de la vila, en particular per ajustar l'abast del dot i el creix.¹⁶ No es tracta, doncs, d'una decisió espontània, sinó precedida de llargues negociacions, la complicació de les quals guarda relació proporcional a la riquesa dels contraents. El 5 de març de 1401, Pere de Planella de València, com a pare de Joaneta, i l'argenter de Gandia Joan Martíneç, com a pare de Daniel, es trobaven en l'oficina de Bartomeu de la Mata per tancar, finalment, els punts del «matrimoni feyt e tractat» dels respectius fills. Les esposalles es fixaven per a la festa de Cinquagèsima, bo i preveient-se una multa de cent

---

¹⁶ 6-IV-1401: A.R.V. *Protocols*, n° 1.446. L'acceptació dels pactes afecta també les esposos. Així, pel novembre de 1402, Benvenguda feia procura en Gabriel Marc, argenter de Gandia, per signar en nom seu certs capítols que prèviament havia negociat el seu marit Pere de Bonveí, sastre de València, concernents al casament del seu fill Pere amb Gràcia, filla del difunt Salomó Bonet, jueu de la vila (A.P.P.V., n° 21.909).

florins als contravenints: el 27 de novembre Pere Planella, d'una part, i Joan i Daniel Martíneç, d'altra, cancel·laven el compromís, sense que no puguem esbrinar-ne la raó del fracàs.¹⁷ Fa la impressió que el dot i el creix s'hi havien taxat excessivament alts, 1.980 i 990 sous respectivament; al cap i a la fi quan l'any següent, ara sí, Daniel es case, la seua dona rebaixarà l'aportació a 1.200 sous.

En la dificultat per a reunir o garantir els dots residia l'anul·lació de molts contractes. Doncs bé, encara que siga per una vegada, hi ha una raó menys prosaica que la dels diners, en la mesura que una jove de Gandia va a procedir a una tria lliure, vencent les coaccions paternes. Clara és la nostra petita i humil heroïna. La història mereix un breu toc narratiu. L'argenter Joan Martínez de Vera, comptant amb el vist-i-plau de parents i amics, signa el 8 de febrer de 1403 amb Joan Almudéver, brot d'una família notable de conversos de València, el document de constitució de dot de 1.400 sous de la seua filla Clara, a lliurar en el moment de celebrar les noces.¹⁸ Tres anys i mig més tard no sols no s'ha consumat encara el sagrament sinó que s'ha originat un litigi davant l'aparició d'un altre candidat, el sastre de la vila Francesc de Vilanova. Aquest, al cap d'un cert temps d'haver conegut la Clara, li comunica la intenció de casar-se amb ella, oferta que accepta de seguida. Com que la jove *no ausa erat dicere patri suo cum dictus eius pater nolebat matrimonium inter ipsos facere*, Francesc es presenta un dia d'agost de 1406 a casa d'en Martínez de Vera i davant la presència de dos veïns també conversos, el barber Pere de la Rochella i el sastre Arnau Roger, desposa Clara d'aquesta guisa: «Yo, en Francesch, prenh a vós na Clara per muller e us do mon cors segons en la esgleya de Déu és ordenat», tot responent ella a la requesta amb paraules semblants, de forma que *dictus Franciscus osculavit sibi bis*. Clara no es troba sola en la seua contesa particular: Dolça, la mare, li hi fa costat. Tot, però, inclosos els esponsalícis, s'ha acordat en secret i a esquenes del pare, el qual, assabentat de la maniobra, commina la seua filla a casar-se en el termini de tres mesos amb Almudéver. Sorpren, segons els patrons educatius d'indiscutible monarquia paterna, la resposta de Clara, car gosa de constestar-hi que *nolebat Iohanem Mudever in*

¹⁷ A.P.P.V., n° 1.446.

¹⁸ A.H.N. *Osuna*, ll. 1173 -3. Joan, aleshores, és molt probable que no tingués encara els 20 anys, 19 a tot estirar, perquè el seu pare, el teixidor Pere Almudéver, l'havia afermat durant sis anys en casa del sastre Bernat Arnaldi el 6 de febrer de 1399 per a aprendre'n l'ofici (A.R.V. *Protocols*, n° 1.445); per tant, la majoria d'edat l'hauria d'haver atès cap a 1405. Això vol dir que Joan ha deixat el sastre, segurament amb la desaprovació del seu pare, significativament absent del contracte de noces signat a Gandia.

maritum et certe nunquam ipse erit maritus eius, encara que ella s'hagué de plegar finalment als manars del cap de casa. Ara, emparat per la *desposatio*, Francesc de Vilanova presenta una protesta davant el tribunal eclesiàstic competent —els conversos no tenen manies d'instrumentalitzar en favor de les seues estratègies els arbitratges de la fe catòlica i de les institucions forals, com igualment faran els moros des de 1521. Les raons del pretendent de Gandia són admeses i ràpidament, el 17 de setembre de 1406, Francesc i la seua esposada clouen el contracte nupcial en casa el notari.¹⁹ Amb una salvetat però: l'actitud rebeca de Clara ha estat al preu de la ruptura amb el seu progenitor, ja que el document notarial es redacta en primera persona, aconsellada no del pare sinó del seu germà Manuel i amb el suport de l'altre germà Daniel, qui es compromet d'aportar els 1.400 sous del dot.²⁰

La relació prolixa de les peripècies conjugals de Clara, captades en tres moments diferents del procés gràcies a l'atzarosa conservació dels corresponents documents, té la finalitat de remarcar aquesta escrupolositat dels caps de casa a l'hora de materialitzar les aliances i procedir a la nova ordenació de la família. Una obsessió que portà fins i tot el Consell de la vila a promulgar l'establiment anomenat «Dels esponsalics» el 24 de gener de 1414, en què es prohibia «fer, tractar, fermar o esposar per paraules de present, per si ni per interposada persona ab alguna donzella o fadrina o fembra que vaga sots hàbit de fadrina sens llicència y exprés consentiment del pare de aquella, si n'aurà, e si no haurà pare o mare, del tudor e curador e parents de aquella... fermar matrimoni ni esposarse ab algun hom en la dita manera, sots pena de mort corporal en abduy, que abduys seran penjats en manera que muyren».²¹ Els prohoms del Consell, integrat per cristians vells i nous, elevava un assumpte «privat» a la categoria de norma mitjançant el mecanisme de l'ordinació consensuada i debatuda públicament; en les seues mans es convertia en un valuós expedient per tal d'enfortir les pròpies estratègies matrimonials dirigides vers la conservació dels patrimonis, l'endogàmia de classe i la interposició de tota mena d'obstacles legals a la colla nombrosa del joves que busquen desesperadament la legitimació social a través del casament.

¹⁹ A.H.N. *Osuna*, ll. 1.174 -2. El document de 1406 en qüestió és un paper solt dins d'aquest mateix protocol notarial de Ramon Aguilada de l'any 1403.

²⁰ *Ibid.*

²¹ *El Llibre d'Establiments de Gandia. Imatges i missatges en una vila medieval*, a cura de F. Garcia-Oliver. Col·lecció l'Arxiu, nº 1. Ajuntament de Gandia, 1987, p. 117. Als testimonis de les noces se'ls amenaça de «grans assots corrent la vila assotant», i la crida pública clou amb el manament que els matrimonis concertats fraudulentament fossen comunicats a la Cort en el termini de tres dies.

Res no podia deixar-se a l'atzar, i per damunt de tot l'aportació econòmica d'ambdues parts, ja que el matrimoni era essencialment un contracte associatiu, una forma més d'inversió sovint determinada per la necessitat de finançar l'empresa domèstica, de l'obrador a les companyies de mercaderia. A pesar que el matrimoni de Daniel Martíneç i Joaneta no va reeixir, com adés hem tingut ocasió de comprovar, l'arranjament civil avalat per la fe del notari ens situa en la perspectiva de la minuciositat de les clàusules del que va ser la *ketuba* hebraica i ara el document dotal de les famílies benestants. El pare de la jove, a banda el dot de 180 florins, es comprometia a lliurar «les vestidures e ligats que la dita Johaneta té». Per la seua part, Joan Martíneç, el pare del promès, ultra el creix de 90 florins, donava a Daniel «la meytat d'un obrador d'argenteria situat en la dita vila, e la meytat de la ferramenta que té fahent per obrar argenteria»; s'obligava «a fer totes e qualsevol messions, axí de les noces com de algunes coses fahents per lo dit matrimoni»; assumia la despesa d'escriptures, és a dir, «totes e qualssevols encartaments en lo dit feyt necessaris», i, finalment, pare i fill s'avenien a «vestir la dita Johaneta de dos parells de robes e vestidures». ²² L'eix econòmic vertebrador de la nova parella el constituïa, abans i després de la conversió, el dot, al qual corresponia, si més no des de 1391 per a acoblar-se a la normativa foral, la donació del futur marit coneguda amb el nom d'*augmentum* o «creix», equivalent a la meitat de l'aportació de la jove.

Vint-i-sis cartes dotals registrades entre 1389 i 1429, o referències explícites a les sumes consignades, és insuficient per arriscar sòlides conclusions, a propòsit de les quantitats mitjanes i la seua evolució. No m'estaré, però, d'advertir les següents tendències. En principi la forta disparitat, un ventall que va dels 600 als 8.000 sous; segonament, aquestes distorsions són el reflex d'un diàfan aparador de fortunes, que en l'etapa jueva es desplegava en la triple gradació fiscal de l'aljama, ²³ i en tercer lloc la lenta progressió dels dots durant els quaranta anys d'observació, bo i equiparant-se als dels artesans cristians, professions liberals i rics emfiteutes camperols, que podien concedir bosses entre els 1.200 i els 3.000 sous. ²⁴ Els dots, a més, registren puntualment les

²² A.R.V. *Protocolos*, n° 1.446 (5 de març de 1401).

²³ Una catalogació dels focs de l'any 1382 que corresponia a l'estimació dels béns dels titulars segons en tinguessen per damunt dels 4.000 sous, on s'arranglaven cinc famílies; entre 2.000 i 4.000 sous, amb nou integrants; vint-i-cinc que no en superaven els 2.000 i, tancant la nòmina, set miserables o *nihil habentes*: CAMARENA: *Colección de documentos para la historia de Gandía y su comarca*. Gandia, 1960, pp. 46-47.

²⁴ Els dots devien continuar encarint-se al llarg del Quatrecent. El mercader Francesc de Lleonís donava el 1481 a la seua filla 5.000 sous, mentre que el també mercader Joan Saragossà pels mateixos anys se'n despenia d'una suma superior als 9.000: A.H.N. *Osuna*, II. 1310 -6.

conjuntures. La corba ascendent acusa el moviment general de la massa monetària i l'estabilitat financera assolida després dels desastres causats per la Pesta Negra i la guerra amb Castella, episodi bèl·lic que a la comarca de la Safor havia tingut una forta virulència. També tradueixen la vitalitat agrària de finals de la centúria i primeries del xv, materialitzada en la introducció de sistemes dinàmics de conducció de la terra i del bestiar –parceries, arrendaments–, importants sistematitzacions agràries –sèquies, molins, artigaments de les marjals– i la diversificació dels conreus que abocà en l'esclat del canyamel.

Jueus i conversos seguien, doncs, la legalitat vigent de forma escrupolosa, per la qual el dot doblava indefectiblement el creix masculí. Però assidus esments de *donationes inter vivos* als fills mascles suggereixen aportacions equilibrades entre els cònjuges, i de vegades sumes en favor dels xicots: mentre que el dot de Clara, filla del peller de València Gabriel Pardo, se situa en 200 florins, el seu marit, el draper de Gandia Gabriel Ortoneda, n'aporta 300 gràcies a una donació més que generosa del seu pare Berenguer Ortoneda/Abrahim Abenganim.²⁵ Aquestes sumes, afegides a l'obligatori creix, podien canalitzar-se a través dels testaments: als 1.110 sous que el ric Husua Toquea ja havia lliurat al seu fill Joan de Cabrera n'afegí altres 800 «en ajutori del matrimoni d'aquell e de na Clara, sposalda d'aquell».²⁶

Si passem del règim dotal clàssic al de «germania o fraternitat», pel qual la parella posava tots els béns en comú, es reforça la sospita de l'equiparació de les aportacions dels esposos. Els quatre exemples al nostre abast revelen que la germania fou invocada per persones de recent emigració, sense més auxili que el de les seues dones davant l'absència de parents i amics: el 1391 el marit provenia de València; cinc anys més tard és un teixidor de Perpinyà; el Camarassa de 1427 és un cognom fins ara inèdit a Gandia, i el 1442 s'hi estableix un pareire d'Oliva.²⁷ La similitud de les aportacions de l'un i l'altre, que nucleaven el vincle conjugal, més enllà de constituir solament el corol·lari de l'estatut econòmic d'ambdós, diu Diana Owen Hughes per al cas de Gènova, marquen l'element que distingeix el grup majoritari d'artesans del patriciat i dels sectors més humils de la ciutat. L'homologació artesana, certament, contrastava d'una part amb el concepte de llinatge aristocràtic, en el qual la dona indefectiblement doblava o més la suma del marit, i d'altra amb la imprecisa matemàtica del dot

²⁵ 100 florins dels 300 esmentats corresponien, és clar, al creix: A.R.V. *Protocols*, nº 2.141 (2-V-1417).

²⁶ A.H.N. *Osuna*, ll. 1.172 -3.

²⁷ *Id.*, ll. 1.172 -5, 1.172 -7; A.P.P.V. *Protocols*, nº 27.201, i A.H.N. *Osuna*, ll. 1.270 -6, respectivament.

i el creix dels pobres. La Gandia gòtica, com arreu dels centres urbans del país, no havia de diferir gaire del paisatge dotal genovès.

L'autonomia dels novençans és indiscutible, i es tradueix en forma de llibertat de moviments dins l'alberg, la meitat del qual a voltes els correspon segons tenor de la negociació nupcial. Una part de la casa que no tindran cap escrúpol de llogar-la a estranys si convé, sense atendre raons d'harmonia i de tranquil·la convivència. Cauts, els pares introdueixen mesures preventives als contractes de noces. Ramon Borrell i Isabel, conversos de València, com a part del dot de Dolça, lliuraven per l'abril de 1402 al seder de Gandia Joan Saragossà la meitat d'una casa, situada a la parròquia de Sant Tomàs de la capital. El traspàs de l'immoble sols es faria efectiu a la mort dels donataris; mentrestant, en Saragossà «si volia» venir-se'n a la casa de València *ad comorandum* podria habitar-hi *absque aliquo logerio vel servicio*, però en cas de renúncia no podria mai llogar aqueixa meitat durant vida dels sogres.²⁸ Clàusules d'aquesta mena suggereixen la freqüència dels debats intra-familiars entorn de l'ús de l'espai domèstic, confós, més aviat, amb un abús dels hereus, allò que evidencia la raresa de les relacions afectives. Per tal d'evitar majors problemes, hi havia marits que, des dels testaments, es mostraven especialment curosos a l'hora d'establir mesures que evitassen l'escamoteig dels drets de les seues futures viudes. Jaume Verdeguer, després de nomenar pel febrer de 1406 el seu fill Pere marmessor i hereu universal, disposa que Dolça, la dona, «haja son statge e habitació» en la casa en què han viscut a Gandia, «en aquella part del dit alberch que star voldrà, a sa bona coneguda, e cloure e mijanar lo dit alberch axí com ella volrà; e tenir en sa vida roba de jaure e de cuyna... sens contrast e embarch de mon hereu... e usufructe e tinga aquella roba e béns mobles que ben vist li seran a son servey, sense que no.n sia tenguda dar fermança».²⁹ La casa no és, en aquestes circumstàncies, un element cohesionador de la família ni pot vehicular cap esperit llinagístic que tendís a conservar el solar pairal com a ressort aglutinador dels seus membres.³⁰

L'«alberc», en efecte, no reuneix el grup de parentiu agnàtic, allò que observem entre la noblesa i el patriciat urbà contemporani, sinó que consagra la separació espacial de les famílies conjugals recentment creades. Els contractes de venda de les cases no assenyalen mai la contigüïtat dels parents, i la distància

²⁸ A.P.P.V., n° 21.909

²⁹ A.H.N. *Osuna*, ll. 1.172 -7.

³⁰ La nuclearització i el caràcter secundari de la residència en la vertebració espacial o física familiar era, també, reflex dels incessants desplaçaments geogràfics, causants de l'extinció de llinatges a la vila, en un degoteig lent però incessant, com adés suggeria.

encara s'havia de fer més evident amb la dispersió pels barris perifèrics de la vila, tot i que aquesta localització pels afores urbans preservàs d'alguna manera la identitat ètnica.

Concedim, però, una certa elasticitat a les formes familiars dels nostres artesans i modestos mercaders. Els cicles de la vida, la planificació empresarial i la salut econòmica són al darrere d'adaptacions temporals, d'ampliacions dels membres coresidents. Joan de Cabrera, antany Husua Toquea, no sols fa venir el seu futur gendre Joan Rojals de València –fet i fet un Xaprut originari de Gandia– sinó que aquest ha de comprometre's per escrit, el gener de 1398, davant notari que «yo no exiré per raó de star en altre loch ni fer habitació fora de la vila de Gandia, ni trauré la dita na Blanca, filla vostra, de la dita vila de Gandia... sens voler, sabuderia e consentiment de vós». Encara més, si en Cabrera decidís de traslladar-se en un altre indret, Rojals l'haurà de seguir acompanyat de Blanca.³¹ Aquest requeriment deu guardar relació amb el desig per part de l'acabat convers de disposar d'un col·laborador que l'ajudàs en la no gens menyspreable empresa familiar que només comptava amb un fill major d'edat ja casat, un menor d'edat i cinc filles, dues d'elles casades. Husua Toquea, de fet, ja havia sol·licitat, cinc anys abans, l'ajuda de l'altre gendre Bernat Oliver per recollir els 8.850 sous repartits en préstecs arreu del país.³²

El reclam del gendre deu ser interpretat, així mateix, com una fórmula adient per superar les pròpies limitacions de la família conjugal, assaltada pels flagells demogràfics i els daltabaixos econòmics, tant més necessari com més abast prenen els negocis mercantils. Condicions financeres benestants i fecunditats dilatades, que es reforcen temporalment amb l'admissió del gendre o del fill casat, es repeteixen entre els grups artesans, i camperols, de l'Europa occidental enllà de l'abisme ètnic. Caldria no interpretar, però, la dilatació dels agregats domèstics en termes d'integració empresarial i fins i tot de corespon-

---

³¹ A.H.N. *Osuna*, ll. 1.171 -3. Vull remarcar que aquest interès patern és inèdit entre el segment hebraic més pobre, que es desentén pràcticament des de la infantesa del futur dels seus fills i de les seues filles. Per contra, a fi de garantir-ne la proximitat, els jueus i conversos benestants arriben a condonar el creix, o donació del nuvi en compensació del dot: almenys és el que proposà el metge de València Ramon de Vilanova a l'argenter de Gandia Daniel Martíneç, el qual, a més, *promissit tenere domicilium intus Valencie... non recedere absque licencia dicti magistri Raimundi sub pena intra tres mensis primo, sub pena XXV libras*; tres mesos, vol dir, després de la signatura civil del matrimoni davant el notari Bartomeu de la Mata el 2 de juny de 1402: A.P.P.V., n° 21.909. Recordem que aquest Daniel Martíneç és el que, l'any anterior, va estar a punt de casar-se amb la filla de Pere Planella de València.

³² A.H.N. *Osuna*, ll. 1.137 -4.

sabilitat fiscal. Al País Valencià, per regla general, cada matrimoni significava un principi de ruptura i el començament d'una nova singladura que, per descomptat, podia trobar el suport dels pares. La fragmentació és tan abrupta que es registren operacions mercantils i endeutaments entre pares, fills casats i gendres. El mateix Joan Rojals, dos mesos després de parar casa a Gandia, contrau un deute amb el sogre Husua Toquea de 1.469 sous «de diversa merceria de seda», mentre que el seu primogènit, al poc temps de mullerar, rebia una quantitat de diners que ja en les seues mans serien «smerçats en draps e en altres smerces comprant e venent»³³

Les dones: la fermesa del vincle conjugal

Reforçar el vincle conjugal, no hi ha més alternativa per reeixir en les delicades conjuntures econòmiques contemporànies, d'una Gandia a punt d'esfondrar-se en la profunda crisi que arrossegà durant més de cinquanta anys, abans que els Borja la redrecen cap a les acaballes del segle xv. Precisament, seran les dones aquelles que actuaran com els millor garants de la solvència familiar, en la mesura que apareixen en les transaccions com les més invocades instàncies de suport.

El Talmud, això no obstant, disposava que la dona casada no era propietària de res perquè tot pertanyia al marit, i la lectura del seu contingut ens encomana la imatge d'una dona sotmesa a la disciplina marital, silent i tancada a casa per ocupar-se del treball domèstic i de l'educació dels fills. La documentació notarial prou que matisa la normativa genèrica de la llei hebraica, i d'ençà del 1391 l'assumpció dels ressorts legals proporcionats pels Furs li garanteix els drets exclusius sobre la seua aportació nupcial, i una llibertat de moviment estimable dins el matrimoni, a resultes justament del seu dot, tot i les limitacions originades per raó del sexe, comunes al capdavall en totes les legislacions europees. Així, acompanya freqüentment el marit en les operacions de compra-venda; ven pel seu compte cases o draps, encara que més tard els pagaments es consignen als seus marits; signa companyies amb l'espòs, com la que lligà

³³ El deute del seder Rojals es fa, el 26 de març de 1398, a nom seu i de l'argenter Gabriel del Bosc (A.H.N. *Osuna*, ll. 1.173 -1). L'any següent tornem a tenir notícia d'un altre deute de 800 sous amb el sogre, però en companyia del seu germà Tomàs Marc i el nebot d'ambdós Jaume d'Aragó -l'endemà de la conversió una mateixa família podia tenir cognoms diferents segons les circumstàncies del baptisme, un problema que entorpeix la investigació: ara, tant Rojals com Marc pertanyen als Xaprut de Gandia- (*Id.*, ll. 1137 -6).

Jafudà Abenrodric a Ismael Estanyó i la seua muller Soli;³⁴ participa en el préstec a interès; nomena procuradors que la representen, especialment en plets de devolució o recuperació d'herències i dots i, si es presenta l'ocasió, farà una «resistència al saig».³⁵ No és més que un mostrarri de la documentació gandiana. Recerques de major abast geogràfic certificaran la implicació encara més diversificada de la dona en el treball, com ara el comerç, l'artesanat, el censal o la lactància mercenària.

Les feines fora de casa a voltes derivaven de les solidaritats desplegadas en el medi artesanal i que bèn bé podien tenir la seua remuneració, com els 20 sous que Dolça, muller de Berenguer Ortoneda/Abrahim Abenganim, consigna per via testamentària a la dona de Jaume Ros/Alatzar, «per treballs per aquella sostenguts en la mia malaltia per obs de fer-se I cot».³⁶ Darrere d'aquestes i altres insignificants tasques hi havia un objectiu: aconseguir entrades complementàries per tal d'arribar a l'autosuficiència de la petita empresa artesana sotmesa a una forta pressió fiscal, senyorial i municipal, i que ha de generar els excedents destinats a l'alimentació, el vestit i el manteniment de l'obrador. La confiança dels marits, però, descansa sobretot en el reconeixement generalitzat d'hereus universals, encara que usufructuant els béns per compte dels fills menors d'edat. A la inversa, també les dones refermaven els lligams del nucli domèstic quan nomenaven els seus companys hereus, marmessors i usufructuaris dels béns en nom dels fills que no han atès la majoria d'edat ni el matrimoni.

No exagerem tampoc el grau de confiança mútua. L'enllaç l'havia cordat la conveniència, cap sentiment de sincer afecte. Els importen les criatures que han infantat, les previsions nupcials per a quan arriben a l'edat de merèixer, els dots de les filles. És només per aquestes raons que els marits –els cristians feien el mateix– insisteixen a voler-les castes, no perquè perpetuassen en la viudetat el record inesborrable: «que la dona Jaufar, muller mia –disposa Salomó Bonet el 9 de juliol de 1389–, sia dona poderosa e usufructuària, però stant casta e sens marit, de tots los béns meus e que sia tenguda tenir, provehir e criar Aron Bonet e Bonafilla, fills seus e meus».³⁷

La càrrega filial no era cap obstacle per tornar-se a casar. Per a tal menester hi havia els afermaments i la provisió de dietes a càrrec dels béns que el

³⁴ Es concertà el 24 de maig de 1390, en la qual Abenrodric posava el capital de 3.000 sous i el matrimoni el treball de «mercadejar»: *Id.*, ll. 1.172 -4.

³⁵ A.R.V. *Mestre Racional*, nº 9585. Es tracta de la «resistència» que féu la dona d'Aró Cofé, continguda en el quadern de rebudes de l'any 1382 del comte de Dénia i senyor de Gandia.

³⁶ A.H.N., *Osuna*, ll. 1.175 -4.

³⁷ *Id.*, ll. 1.172 -3.

pare o la mare havien deixat als infants, administrats pels marmessors.³⁸ Les dones, sobretot, joves i amb els dots recuperats, fins i tot comptaven amb certs avantatges pels quals les fadrines maldaven deixant-se la pell com a criades. Tot al contrari, una edat avançada i la miserabilitat els abocava a un destí penosament solitari: dels set noms catalogats com pobres fiscals el 1382, tres n'eren de dones, segurament viudes. Els quedava el recer dels fills, que no havien partit fora de Gandia a guanyar-se la vida i s'havien casat amb el suport patern. Tampoc no les accepten de grat, sinó hi ha per mig compensacions: a mares «cruels» corresponen fills no menys inclements. I conductes d'aquesta mena no formen part de cap catàleg de sentiments particulars, són un resultat cultural, antropològic si volem, del model familiar de l'Edat Mitjana crepuscular. Dolça, viuda de Jaume Verdeguer, fa donació l'abril de 1422 al seu fill Pere i a la seua nora de tots els seus béns, tret de 100 sous, l'usdefruit dels béns mobles i l'habitació de la casa on tots tres viuen, amb el compromís de ser alimentada, calçada i atesa en totes les necessitats, i en cas que així no ho fessen «que bons hòmens ho coneguen» perquè reba l'autorització de carregar censals sobre l'alberg que immediatament buidarien.³⁹ Contingències com aquestes, resoltes en denúncies davant el Justícia, sovintejaven, i per aquest motiu no eren gens gratuïtes tota mena de precaucions, i més aviat sospitoses les declaracions notariais d'amor filial, com quan els germans Jafudà i Salomó Cequilli, l'un casat i l'altre fadrí, constitueixen el 10 de desembre de 1389 una «societat e companyia» d'argenteria i confecció de vi durant els quatre anys posteriors a la mort del pare, responsabilitzant-se de donar de menjar i beure, calçar i vestir la mare, la viuda Cetum, «segons a nós se pertany e fills deuen fer devés mare».⁴⁰ Una aura de malfiança, com dic, embolcallava les relacions generacionals, sobretot quan els fills havien bastit ja una llar independent, i els tribunals havien de resoldre els conflictes arran d'herències i operacions econòmiques: la viuda Aziza, anomenada també Dolça –gairebé totes les converses de Gandia són Dolces i Clares– finalment rebrà 80 florins que va prestar al seu fill Francesc de Bellprat després que *inter me et vos fuit facta compositio*,

³⁸ Si, a tall d'exemple, Dolça deixava 40 lliures a la seua filla Clareta, 30 «per obs de maridar» i 10 «per obs de nodrir-la» (*Id.*, ll. 1.175 -4), Tristany Carbonell mana que la seua dona Dolça, encara que torne a prendre marit, s'encarregue de criar Úrsula i Pauet fins que tindran 20 anys, a canvi de 50 sous provinents dels béns que el pare deixa a Pauet (*Id.*, 1.174 -4).

³⁹ *Id.*, ll. 1.270 -8. Abans hem vist com Jaume Verdeguer des del seu testament reservava, pel febrer de 1406, per a Dolça un espai propi de l'alberg, tot i el nomenament de Pere com hereu universal.

⁴⁰ *Id.*, ll. 1.175 -2.

*transactio et avinentia... et de quibus judicialiter pluries contra vos conquesta fuit coram Iustitie ville predictae Gandie.*⁴¹

Aquests problemes no es plantejaven potser en termes tan crus entre els rengles de les opulentes. Una altra Dolça sobrevisqué al seu marit després si més no de 26 anys de casats. A la tardor de la vida era inversemblant un segon matrimoni, i més quan no havia donat al seu espós cap fill. Però ella no havia de patir cap estretor, era viuda del draper Bernat Oliver i filla de Joan de Cabrera, el nostre conegut Husua Toquea. Era potser la conversa més rica de Gandia en tant que usufructuària de l'Oliver. Amb tants anys a l'esquena, decideix renunciar a l'usdefruit dels béns del difunt marit i traspasar-ne els drets als hereus,⁴² mentre que els seus propis assumptes són menats per procuradors cristians fins a febrer de 1429, data de l'última menció i transcorreguts deu anys de viudetat. A les viudes benestants, i primer que res les carregades de fills, la urgència, doncs, era menor perquè se'ls presentaven inesperades oportunitats civils, pròpies capacitats financeres autònomes i un alliberament dels sovint pesants vincles de sotmetiment a l'autoritat marital. En qualitat sovint d'usufructuàries dels béns dels marits, altres com marmessores, passen a dirigir la casa i els negocis fins que els fills accediran a la majoria d'edat. Fa l'efecte que ella és a voltes l'única que pot donar continuïtat a l'empresa polivalent que havia endegat el marit. En fi, la trobem sola o acompanyant els fills com a «dona poderosa» participant en compres i vendes de propietats, carregant censals i manipulant els diners en el mercat del crèdit a interès.

Dolça era un cas atípic, més proper al comportament de les viudes dels ciutadans honrats que al de les companyes de clandestina religió. La desaparició dels caps de casa en una societat d'homes com la medieval provocava un daltabaix irreparable. Són les viudes les que porten les filles per les cases a afermar-les; són les viudes les que sovint procedeixen a vendre's el patrimoni immoble a canvi de censals, fragmentant el gruix de béns que nucleaven els discrets patrimonis artesanals. El mercat a bon preu de la terra al País Valencià del Quatrecentès és alimentat per la massa de parcel·les que es deprenen les dones sense marit, però és un fenomen que hem de relacionar també amb la desaparició dels llinatges locals per emigració.

* * *

⁴¹ El document notarial és expedit el 9 d'octubre de 1393 (*Id.*, ll. 1.137 -4).

⁴² *Id.*, ll. 1.350 -25. El document data del 25 de gener de 1424.

Els ideals domèstics dels jueus i conversos valencians són un reflex de les seues actituds econòmiques i socials, raó per la qual presenten divergències segons els nivells de fortuna. A banda els valors antropològics i les experiències emotives, hi ha més punts de coincidència entre una família d'artesans jueva, o conversa, i cristiana, que entre una d'artesans i de grans mercaders hebraics. La projecció de classe, el lloc que ocupen les dones i els fills, el clientelisme polític ordenat a través dels vincles del parentiu i l'aliança, l'abast de l'empresa domèstica, desfan el miratge de l'homologació al si del col·lectiu jueu pel que fa a un monolític model familiar. Les coincidències interètniques ens remeten a unes estructures familiars fràgils i inestables –fet i fet cap novetat tampoc imputable a la minoria mosaica–, d'ençà que els estocs locals disponibles de joves són insuficients a pesar de la prodigalitat procreadora, i l'encontre matrimonial s'ha de formalitzar en l'imprevisible circuit d'una vasta geografia d'aljames, o de correligionaris conversos. L'accés a una ocupació permanent no és menys responsable de precipitades eixides i amenaces de dissolució dels lligams domèstics. La divisió dels béns entre tota la descendència du, per la seua part, a la fragmentació inevitable del patrimoni, de molta més gravetat si, pels cops de les epidèmies o l'adversitat biològica, la llar artesana es queda sense el cap i la viuda, que custodïa els fills menors d'edat, en procedeix a la ràpida liquidació.

Moviment demogràfic, mercat de la terra, carregaments de censals i estructures del treball urbà guarden una coherència perfecta, aparentment determinats per la contingència i sense interferències recíproques. És així com les famílies desapareixen de les llistes fiscals o de la documentació notarial, i no romanen a la vila més enllà de dues o tres generacions, que és el temps en què les famílies poderoses se succeeixen en el lideratge de la comunitat. Quan cap a mitjan segle xv deixem l'observació hi ha símptomes de tímides però suggestives modificacions dels ideals domèstics, a resultes potser d'una adaptació encara major si cap a les pautes cristianes. Aquests contactes s'inicien per les altures, òbviament, en el sentit que notem una reducció de l'agregat domèstic i per primera vegada una tendència a reforçar la noció de llinatge i de consciència genealògica, que a males penes traspassava fins aleshores la línia estreta de la família conjugal: el mercader Joan Saragossà, abans d'aveïnar-se a València, ha estat nomenat hereu universal pel seu avi Joan, pel seu progenitor Pere i pel seu oncle Vicent.⁴³ No podria afirmar amb certesa si es tracta d'una simple coincidència o un fet que respon a un canvi profund i acumulatiu del model familiar, que al seu torn es resol en la penetració capilar dins el teixit

⁴³ A.H.N., ll. 1.168 -5. Allò que sabem per un document del 24 de març de 1452.

econòmic municipal i senyorial, i en les formes d'intervenció política des del Consell de la vila. A València, els aragonesos Santàngel si més no, tan bon punt s'hi aveïnen, invocaran rigorosos principis patrilinials en l'ordenament del llinatge, els béns i els negocis, sobre els quals recolza la seua fulminant ascensió. Des d'aquesta segona perspectiva almenys cobra sentit la tesi de Maurice Kriegel, la por al convers, el llop amb pell d'anyell que accedeix als llocs claus del poder i de la reproducció social. Fixem-nos-hi bé: el problema no residia en el jueu, sinó en el convers. Mentre havien funcionat els estereotips, això és, les barreres de la diferència, la dispersa nissaga d'Israel no havia suposat cap amenaça a l'hegemonia de la societat i cultura cristianes, o millor dit a l'hegemonia del patriciat urbà. Per una estranya paradoxa la minoria ètnica havia servit per a la pròpia afirmació del cristianisme, exactament igual que les heretgies o el proterviós substracte folklòric, ja que sempre en véncer-los trobava la cultura clerical dominant una nova oportunitat per a la legitimació. Ara s'havien esfondrat les barreres, regnava la confusió, les argúcies de la fe ja no eren eficaces. Calia ser expeditius, sembrar el terror inquisitorial, expulsar, ara més que mai en el disseny polític unitari de l'Estat en mans dels Reis Catòlics. Més o menys el que s'esdevingué a casa nostra el 1609, quan uns «altres», els moriscos, havien malmenat el sedàs de la diferència ètnica amb la falsedat del seu cristianisme.